

مقاله پژوهشی - فصلنامه علمی ربیافت

سال نوزدهم، شماره ۷۳، زمستان ۱۴۰۴
صفحه ۷۳ تا ۹۶

عدالت اقتصادی در شرایط تورمی: بررسی فقهی-اجتماعی سازوکارهای جبران

کاهش ارزش پول

گروه معارف اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

امین بهاروندی

گروه معارف اسلامی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران و عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی، دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی جندی شاپور اهواز، اهواز، ایران (نویسنده مسئول)

محمود حربه زاده *

چکیده

این پژوهش به بررسی مسئله جبران کاهش ارزش پول در شرایط تورمی از منظر فقه شیعه و عدالت اقتصادی می‌پردازد. پرسش اصلی تحقیق آن است که آیا در چارچوب فقه معاملات و براساس اصولی چون عدالت، لاضرر و وفای به عهد، می‌توان سازوکار مشروع و منسجمی برای جبران قدرت خرید در عقد قرض ارائه کرد یا خیر. فرضیه پژوهش بر این مبناست که با توجه به ماهیت اعتباری پول در اقتصاد مدرن و نقش تورم در ایجاد انتقال ناعادلانه ارزش، جبران کاهش قدرت خرید نه تنها با حرمت ربا تعارض ندارد، بلکه در راستای تحقق عدالت اقتصادی ضروری است. روش تحقیق، تحلیلی-استنباطی است و با بهره‌گیری از منابع فقهی، آثار اقتصاد اسلامی، تحلیل‌های حقوقی و بررسی فتاوی مراجع، به ویژه استفتای رهبر انقلاب، به استخراج مبانی نظری و راهکارهای عملی می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فقه شیعه ظرفیت گسترده‌ای برای پذیرش جبران کاهش ارزش پول دارد؛ زیرا اصول بنیادین آن اجازه نمی‌دهد ضرر جدی بر یکی از طرفین قرارداد تحمیل شود. همچنین بررسی فتاوی معاصر نشان می‌دهد که نگرش فقهی از تأکید صرف بر عدد اسمی به توجه به ارزش واقعی مال تغییر یافته است. در نتیجه، می‌توان سازوکارهایی مانند شرط ضمن عقد، تعدیل قضایی و شاخص‌بندی را - بدون تعارض با حرمت ربا - به‌عنوان مدل‌های مشروع جبران ارزش پیشنهاد کرد.

کلیدواژه: عدالت اقتصادی، فقه شیعه، تورم، جبران کاهش ارزش پول، عقد قرض، ربا.

* نویسنده مسئول: hazbehzade-m@ajums.ac.ir

تاریخ تایید: ۱۴۰۴/۰۵/۲۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵

The Islamic Revolution Approach Quarterly

Vol. 19, No.73, Winter 2025, P 73- 96

rahyaftjournal.ir

Economic Justice under Inflationary Conditions: A Jurisprudential-Social Examination of Mechanisms for Compensating Monetary Depreciation

Amin Baharvandi

Department of Islamic Studies, Ahvaz Branch, Islamic Azad University, Ahvaz, Iran

Mahmoud Hazbehzadeh *

Department of Islamic Education, School of Medicine, Ahvaz Jundishapur University of Medical Sciences, Ahvaz, Iran and Department of Islamic Education, School of Medicine, Ahvaz Jundishapur University of Medical Sciences, Ahvaz, Iran. (Corresponding Author)

Abstract

This study examines the issue of compensating for the depreciation of money under inflationary conditions from the perspective of Shi'a jurisprudence and economic justice. The central research question is whether, within the framework of Islamic transactional jurisprudence and based on principles such as justice, no-harm (la darar), and fulfillment of obligations, a legitimate and coherent mechanism can be developed to compensate for the loss of purchasing power in loan contracts. The hypothesis of the study is that, given the credit-based nature of modern money and the role of inflation in generating unjust transfers of value, compensating for the decline in purchasing power is not only compatible with the prohibition of usury (riba), but is also

---

* Corresponding Author: hazbehzade-m@ajums.ac.ir

How to Cite: Baharvandi, A., Hezbehzadeh, M. (2025). Economic Justice under Inflationary Conditions: A Jurisprudential-Social Examination of Mechanisms for Compensating Monetary Depreciation, *The Islamic Revolution Approach Quarterly*, 19(73), 73- 96

Date Received: 5 June 2025   Date Accepted: 14 August 2025

necessary for the realization of economic justice. The research adopts an analytical-deductive methodology and draws on juristic sources, Islamic economic literature, legal analyses, and the rulings of contemporary jurists, particularly the recent fatwa of the Supreme Leader of Iran, to extract theoretical foundations and practical solutions. The findings indicate that Shi'a jurisprudence possesses substantial capacity to recognize compensation for monetary depreciation, since its foundational principles do not permit serious harm to be imposed on either contracting party. Moreover, contemporary fatwas reveal a shift from emphasis on nominal amounts toward recognition of the real economic value of property. Consequently, mechanisms such as contractual stipulations, judicial adjustment, and indexation may be proposed as legitimate models for preserving value without violating the prohibition of riba.

Keywords: Economic justice, Shi'a jurisprudence, inflation, monetary depreciation compensation, loan contract, riba.

Introduction

Inflation in modern economies is not merely a macroeconomic phenomenon reflected in rising prices; it also functions as a mechanism of wealth redistribution. When inflation persists, the purchasing power of money declines, and fixed nominal obligations lose their real value. This issue becomes particularly significant in loan contracts, where repayment of the same nominal amount after a long period may result in substantial injustice to the lender. In traditional Islamic jurisprudence, loans (qard) are regarded as benevolent contracts intended to assist others rather than generate profit. At the same time, any increase over the principal amount is generally treated with suspicion because of the categorical prohibition of riba.

However, the emergence of fiat money and chronic inflation has transformed the economic nature of money itself. Unlike gold and silver, contemporary currency has no intrinsic value and derives worth primarily from purchasing power. This raises an important jurisprudential question: should repayment be based on the nominal number printed on currency notes, or on the real economic value represented by that amount at the time of lending? This study addresses that question by linking jurisprudential reasoning with the broader concept of economic justice in Islam.

Materials and Methods

The study employs an analytical-deductive methodology grounded in textual and conceptual analysis. Primary materials include classical and contemporary Shi'a jurisprudential sources, legal commentaries, writings in Islamic economics, and contemporary fatwas concerning inflation and debt repayment. Particular attention is given to the recent legal opinion issued by the office of Ayatollah Khamenei permitting compensation for loss of monetary value under certain conditions.

The research also engages comparative economic literature, especially works by Muhammad Umer Chapra, El-Gamal, and Taqi Usmani, in order to situate the issue within broader debates on justice, fairness, and the objectives of Islamic law. The method consists of three stages:

1. Conceptual analysis of money, inflation, and justice in Islamic thought.
2. Jurisprudential examination of principles such as *la darar* (no harm), fulfillment of obligations, fairness, and prohibition of *riba*.
3. Normative evaluation of practical compensation mechanisms, including contractual clauses, judicial adjustment, negotiated settlement, and inflation indexation.

Discussion

The findings suggest that the central disagreement among jurists is not over the prohibition of *riba* itself, but over the proper characterization of money in contemporary economies. If money is treated purely as a fungible nominal unit, repayment of the same amount appears sufficient. But if money is understood as a store of purchasing power, then severe inflation causes real loss to the lender, and nominal repayment alone may fail to discharge the debt fairly.

Islamic economic thought places strong emphasis on preventing unjust enrichment and ensuring balanced exchange relations. Chapra argues that institutions which facilitate hidden redistribution of wealth contradict the ethical objectives of Islamic economics. Inflation without compensatory mechanisms effectively transfers wealth from creditors, wage earners, and savers to debtors and holders of real assets. This resembles a concealed tax and may intensify inequality.

From a jurisprudential perspective, several principles support compensation. The doctrine of *la darar* rejects legal outcomes that impose significant avoidable harm. If inflation destroys a substantial portion of the lender's capital value, strict insistence on nominal repayment may create unjust harm. Likewise, the principle of justice

requires proportionality between rights and obligations. Fulfillment of contracts can also be interpreted not merely as honoring numbers, but as preserving the substantive value intended by the agreement.

Contemporary Shi'a juristic thought increasingly reflects this shift. While some earlier authorities rejected any increase beyond nominal principal, more recent positions differentiate between usurious gain and restoration of real value. The recent fatwa permitting recovery of inflationary loss based on official indicators is especially significant because it treats compensation not as profit from time, but as restoration of legitimate entitlement.

Several legitimate mechanisms emerge:

1. Contractual stipulation: parties may agree in advance to adjust repayment according to inflation.
2. Judicial adjustment: courts may intervene where severe depreciation creates manifest inequity.
3. Official indexation: use of recognized price indices or central bank data.
4. Reconciliation (sulh): negotiated settlement where precise calculation is disputed.

These mechanisms preserve justice while avoiding riba, since the purpose is compensation rather than gain.

Conclusion

The study concludes that compensation for monetary depreciation in inflationary contexts is compatible with the principles of Shi'a jurisprudence and the broader objectives of Islamic economic justice. The issue should be understood as a transformation in the subject matter of money rather than a change in the prohibition of riba. Since modern money is value-based rather than intrinsically valuable, repayment based solely on nominal figures may fail to satisfy justice and may impose serious loss.

Accordingly, compensation for loss of purchasing power can be regarded not as unlawful excess, but as restoration of real entitlement. Mechanisms such as indexation, contractual clauses, judicial modification, and negotiated settlement provide workable models for contemporary Islamic legal systems. In this sense, dynamic jurisprudence is capable of reconciling fidelity to classical norms with the realities of modern inflationary economies.

مقدمه

در جهان معاصر که پول اعتباری به‌عنوان زیربنای اصلی مبادلات اقتصادی عمل می‌کند، پدیده تورم نه فقط یک شاخص اقتصادی، بلکه عاملی تعیین‌کننده در توزیع درآمد و عدالت اجتماعی است. در اقتصادی که کاهش ارزش پول به‌صورت مزمن رخ می‌دهد، روابط مالی سنتی، به‌ویژه عقد قرض، با چالش‌های جدی مواجه می‌شود. قرض در فقه اسلامی از عقود احسانی و اخلاقی است و غایت آن رفع نیاز و ایجاد همبستگی اجتماعی است. اما هنگامی که تورم شدید بخش قابل توجهی از قدرت خرید مال قرض‌داده‌شده را از بین می‌برد، قرض‌دهنده با زیان واقعی مواجه می‌شود، در حالی که قرض‌گیرنده بدون انجام فعالیت مولد اضافه، منتفع می‌گردد. این وضعیت، نه صرفاً از نظر اقتصادی، بلکه از منظر عدالت دینی و اخلاقی نیز قابل تأمل است. به همین دلیل مسئله کاهش ارزش پول در عقد قرض، در سال‌های اخیر به یکی از حساس‌ترین موضوعات فقه معاملات تبدیل شده است. از سوی دیگر، دیدگاه‌های فقهای شیعه درباره نحوه مواجهه با تورم متفاوت بوده است. برخی فقها با تکیه بر ماهیت مثلی پول و پرهیز از هرگونه افزایش در بازپرداخت، جبران کاهش ارزش را داخل در عنوان ربا دانسته‌اند. گروهی دیگر، با توجه به تغییر ماهیت پول و واقعیات اقتصادی، معتقدند که بازپرداخت مبلغ اسمی در شرایط کاهش شدید ارزش پول، با عدالت و قاعده لاضرر ناسازگار است و می‌تواند به تضییع حق داین بینجامد. در این میان، انتشار استفتای جدید رهبر انقلاب که بر جواز مطالبه کاهش ارزش پول تأکید می‌کند - مگر در مواردی که شرط خلاف وجود داشته باشد - نقطه عطفی در تحول فقهی معاصر به‌شمار می‌آید و مسیر جدیدی را برای تحلیل فقهی و حقوقی این مسئله می‌گشاید. مسئله اصلی این پژوهش آن است که در چارچوب عدالت اقتصادی اسلامی، چگونه می‌توان سازوکاری معتبر و منسجم برای جبران کاهش ارزش پول ارائه کرد؛ سازوکاری که از یک‌سو با حرمت ربا تعارض نداشته باشد و از سوی دیگر، مانع تضییع حقوق مقرض در شرایط تورمی شود. بررسی دیدگاه‌های فقهی، تحلیل اصول بنیادین مانند لاضرر و عدالت، و مطالعه تطبیقی تحول موضوع‌شناسی پول، مسیری است که این تحقیق برای یافتن پاسخ طی می‌کند. این پژوهش با تکیه بر منابع معتبر فقهی، آثار اقتصاد اسلامی و نیز فتاوی جدید، می‌کوشد چارچوبی ارائه دهد که امکان بازطراحی قواعد بازپرداخت دین در شرایط تورمی را فراهم آورد و نسبت میان فقه، اقتصاد و عدالت را به‌گونه‌ای بازخوانی کند که با اقتضانات زمانه هماهنگ باشد.

۲- پیشینه پژوهش

چپرا (۱۹۹۲) در کتاب «عدالت اقتصادی در اسلام» مفهوم عدالت را بنیان نظام مالی اسلامی می‌داند و تأکید می‌کند که هر فرایندی که باعث انتقال غیرعادلانه ثروت شود—حتی بدون مبادله واقعی—مخالف مقاصد شریعت است. او نشان می‌دهد که تورم می‌تواند کارکردی همانند مالیات پنهان داشته باشد و موجب تضعیف دارایی‌های نقدی و انتقال قدرت خرید به دارندگان دارایی‌های حقیقی شود. تحلیل چپرا اهمیت حفظ ارزش واقعی تعهدات پولی را برجسته می‌کند و مبنای نظری استواری برای ضرورت جبران کاهش ارزش پول در روابط مالی ارائه می‌دهد.

چپرا (۲۰۱۶) در اثر «آینده علم اقتصاد از منظر اسلامی» تحول پول اعتباری را یکی از مهم‌ترین چالش‌های عدالت توزیعی معرفی می‌کند. وی توضیح می‌دهد که ساختار اقتصاد اسلامی تنها زمانی قادر به تحقق عدالت است که ارزش واقعی دیون و تعهدات حفظ شود؛ زیرا در غیر این صورت، تورم موجب تضییع حقوق طبقات متوسط و حقوق‌بگیر می‌شود. این نگاه، ضرورت طراحی سازوکارهای شرعی متناسب با حفظ قدرت خرید را توجیه می‌کند.

الغامل (۲۰۰۶) در کتاب «مالیه اسلامی: حقوق، اقتصاد و عمل» به نقد فاصله میان ظاهر فقهی قراردادهای و آثار واقعی اقتصادی آنها می‌پردازد. او نشان می‌دهد که پایبندی صرف به صورت‌های قراردادی، اگر منجر به پیامدهای ناعادلانه در توزیع ثروت شود، با روح شریعت سازگار نیست. تحلیل الغامل به‌ویژه در موضوع تورم اهمیت دارد؛ زیرا روشن می‌کند که بازپرداخت مبلغ اسمی در شرایط کاهش شدید ارزش پول، مصداق همین عدم انطباق میان ظاهر و واقع است.

عثمانی (۲۰۰۲) در «اصول و کاربردهای بانکداری اسلامی» مسئله بازپرداخت تعهدات پولی را در پرتو نظریه عدالت بررسی می‌کند. او بین «زیاده ربوی» و «جبران ضرر واقعی» تفاوت بنیادین می‌گذارد و تأکید می‌کند که فقه اسلامی، در صورت تحقق ضرر عرفی ناشی از تغییر ارزش پول، می‌تواند راهکارهایی مانند شرط ضمن عقد یا تعدیل ارزش را بپذیرد. رویکرد عثمانی برای تحلیل مشروعیت جبران کاهش ارزش در قرض، مبنای مهمی ارائه می‌کند.

مجموعه «معاملات مالی و تجاری» (۲۰۱۸) با بررسی تطبیقی آرای فقهای معاصر، نشان می‌دهد که در فقه امامیه سه رویکرد درباره بازپرداخت دیون در شرایط تورمی وجود دارد: بازپرداخت اسمی، بازپرداخت مبتنی بر ارزش واقعی و مصالحه. این کتاب توضیح می‌دهد که بسیاری از فقهای متأخر با اتکا به قاعده لاضرر و تغییر موضوع، بازپرداخت بر

اساس ارزش واقعی را نه تنها ممکن، بلکه در شرایط تورم شدید لازم می‌دانند. این جمع‌بندی نقش مهمی در استنباط فقهی امروز دارد.

مالک در اثر «فلسفه عدالت اقتصادی در اسلام و پیامدهای آن برای صنعت بانکداری و مالی اسلامی»، نشان می‌دهد که پول جدید به دلیل نوسان شدید و نبود ارزش ذاتی، نمی‌تواند همان جایگاه «مثل» در فقه سنتی را حفظ کند. او تصریح می‌کند که عرف اقتصادی موضوع را تعیین می‌کند و عرف، ارزش اقتصادی را نه بر اساس عدد، بلکه قدرت خرید می‌سنجد. این نگاه نظری تأیید می‌کند که ادای دین باید به ارزش واقعی آن باشد تا عدالت محقق شود.

نوآوری پژوهش

نوآوری و تمایز این تحقیق در چند سطح نظری، روشی و موضوع‌شناختی قابل تبیین است و همین ابعاد آن را از مجموعه پژوهش‌های پیشین در حوزه فقه معاملات، اقتصاد اسلامی و تحلیل آثار تورم متمایز می‌سازد. نخستین تمایز این پژوهش، در انتخاب نقطه عزیمت نظری است. بسیاری از تحقیقات گذشته یا کاملاً اقتصادی بوده‌اند و صرفاً به آثار تورم بر توزیع درآمد پرداخته‌اند، یا کاملاً فقهی بوده و مسئله را در چارچوب سنتی «مثلی و قیمی بودن پول» تحلیل کرده‌اند. در مقابل، این تحقیق با اتخاذ یک چارچوب عدالت‌محور، مسئله کاهش ارزش پول را نه یک فروضی فنی، بلکه یک مسئله عدالت اقتصادی می‌داند و نشان می‌دهد که ماهیت پول اعتباری و اثرات ساختاری تورم، مستقیماً در قلمرو عدالت اقتصادی و اجتماعی قرار می‌گیرد. این زاویه نگاه که میان نظریه عدالت، اصول فقه و تحلیل اقتصادی پیوند برقرار می‌کند، در پژوهش‌های داخلی کمتر دیده شده است.

وجه دوم نوآوری در ترکیب رویکرد فقهی کلاسیک با تحول موضوع‌شناسی معاصر است. آثار گذشته غالباً با تکیه بر ادبیات قدیم فقهی و بدون تحلیل ماهیت جدید پول اعتباری، مسئله را در چارچوب سنتی بررسی می‌کردند. این پژوهش، برخلاف آن رویکرد، پول را به‌عنوان «موضوع مستحدث» تحلیل کرده و نشان می‌دهد که تغییر ماهیت پول از کالایی به اعتباری، موجب تغییر واقعی در مبانی حکم می‌شود؛ زیرا معیار مالیت تغییر کرده و با آن، مفهوم عدالت در ادای دین نیز بازتعریف می‌گردد. این تلفیق میان موضوع‌شناسی نوین و مبانی اصولی، آن را از روش‌های صوری و سنتی متمایز می‌کند.

وجه سوم نوآوری این تحقیق، تحلیل نظام‌مند فتاوی معاصر و برجسته‌سازی نقطه عطف فتوای جدید رهبر انقلاب است. بسیاری از پژوهش‌های گذشته تنها به جمع‌آوری

فتواها یا گزارش اختلاف نظرها محدود بوده‌اند. در این تحقیق، فتوای جدید رهبری نه صرفاً به‌عنوان یک حکم، بلکه به‌عنوان نشانه‌ای از «تحول در نگاه فقه شیعه نسبت به عدالت اقتصادی» تحلیل شده است. پژوهش نشان می‌دهد که این فتوا چگونه با مبانی اصولی همچون لاضرر، عدالت و وفای به عهد پیوند می‌خورد و مسیر آینده اجتهاد را در مسئله جبران کاهش ارزش پول روشن می‌سازد. این رویکرد فراتر از توصیف، نوعی تبیین تحولی است که در ادبیات پیشین مشاهده نمی‌شود.

وجه چهارم نوآوری، ارائه مدل یکپارچه جبران ارزش در سه سطح قراردادی، قضایی و سیاست‌گذاری است. پژوهش‌های گذشته معمولاً تنها یک راه‌حل—مثلاً شرط ضمن عقد یا شاخص‌بندی—را توصیه می‌کردند. اما این تحقیق با نگاه سیستمی، سازوکارهای جبران را در سه لایه منسجم و مکمل نشان می‌دهد:

- لایه قراردادی: شرط ضمن عقد و شرط ارتكازی،

- لایه قضایی: امکان تعدیل بر مبنای عدالت و لاضرر،

- لایه سیاستی: شاخص‌بندی قانونی برای تعهدات بلندمدت.

این مدل ساختاری نه تنها قابل اجراست، بلکه با مبانی فقهی هماهنگ بوده و امکان یک اصلاح نهادی در نظام مالی ایران را فراهم می‌سازد.

وجه پنجم تمایز این پژوهش، ترکیب منابع ارجاعی داخلی، فقهی و بین‌المللی است. برخلاف بسیاری از پژوهش‌های حوزه فقه اقتصادی که تنها به متون فقهی اکتفا می‌کنند، این تحقیق از پژوهش‌های اقتصاددانان برجسته اسلامی مانند چپرا، الغامل و عثمانی بهره گرفته و آن‌ها را در کنار آرای فقهای شیعه قرار داده است. این رویکرد بین‌رشته‌ای، استدلال‌ها را عمیق‌تر و قابل دفاع‌تر کرده و به فهم جامع‌تری از مسئله کمک می‌کند. در مجموع، نوآوری این پژوهش در پیوند دادن عدالت اقتصادی با فقه معاملات، تحلیل تحول موضوع‌شناسی پول، تفسیر جدید از فتاوی‌ی معاصر و طراحی یک مدل اجرایی قابل استناد است؛ مدلی که هم از نظر نظری موجه است و هم از نظر فقهی مشروع و از نظر اجرایی قابل پیاده‌سازی.

۳- چارچوب نظری عدالت اقتصادی در اندیشه اسلام

عدالت اقتصادی در اندیشه اسلامی تنها یک اصل اخلاقی یا توصیه دینی تلقی نمی‌شود، بلکه زیربنای مشروعیت‌بخش نظام اقتصادی اسلام و مبنای سامان‌دهی روابط تولید، مبادله و توزیع است. برخلاف اقتصاد متعارف که عدالت را عمدتاً به سازوکارهای بازار یا دولت رفاه واگذار می‌کند، اندیشه اسلامی عدالت را اصل راهنما در مالکیت،

مصرف، قراردادهای و گردش ثروت می‌داند. بنابر این مبنای اقتصاد نه یک نظام خودبسنده، بلکه جزئی از کلان‌ساختار زندگی انسانی و پیوندخورده با ایمان، اخلاق و غایت وجودی انسان است. بر همین اساس، عدالت اقتصادی در اسلام بر سه پایه استوار است: مالکیت مشروط و مسئولانه، توزیع عادلانه ثروت، و مبادلات منصفانه مبتنی بر منع استثمار، ربا و ضرر. پژوهش‌های جدید نیز نشان داده‌اند که عدالت اقتصادی هم در سطح کلان سیاست‌گذاری‌های اقتصادی و هم در سطح خرد معاملات مالی نقش محوری دارد. (Isnaini & Ahmadiono, 2025).

۳-۱ رابطه فقه و مالیه اسلامی از منظر اقتصاد نهادی

اینکه چگونه باید نسبت میان فقه و اقتصاد معاصر را تحلیل کرد، پرسشی مهم در فقه اقتصادی امروز است؛ زیرا بسیاری از نقدهایی که علیه فقه مطرح می‌شود، در کی خطی و غیرتاریخی از تحول نهادهای اقتصادی دارند. فهم درست این مسئله نیازمند توجه به چارچوب اقتصاد نهادی است؛ رویکردی که با آثار ویلن آغاز شد و بر این نکته تأکید داشت که کنش اقتصادی و نهادها حاصل یک فرایند تکاملی هستند، نه اموری ثابت و از پیش تعریف شده (Senalp, 2007). در این چارچوب، اقتصاد دانشی انتزاعی و مستقل از تاریخ و جامعه نیست، بلکه در بستر تحول فناوری، رفتار جمعی و تغییرات نهادی شکل می‌گیرد. دست کم در دو سطح—یعنی نقد اقتصاد نئوکلاسیک و تأکید بر واقع‌گرایی تجربی—می‌توان پیوندهایی میان این رویکرد و تحلیل فقهی مشاهده کرد. اقتصاد نهادی با الهام از پراگماتیسم آمریکایی نشان می‌دهد که گزاره‌های علمی زمانی معنا دارند که در عمل قابل سنجش باشند و از تجربه اجتماعی برخیزند (Suckiel, 2003). این نگاه در تحلیل فقه نیز اهمیت دارد، زیرا فقه همواره علمی مسئله‌محور بوده و از طریق مواجهه با وقایع عینی رشد کرده است.

این چارچوب سبب می‌شود بسیاری از نقدهای مشهور نسبت به فقه در حوزه نهادهای اقتصادی، مانند آنچه گران مطرح کرده، از نظر روش‌شناختی قابل دفاع نباشند. گران (۲۰۱۱) استدلال می‌کند که فقه مانع شکل‌گیری نهادهای اقتصادی مدرن در جهان اسلام شده است؛ اما همان‌طور که مقاله نشان می‌دهد، این نوع مقایسه میان جوامعی با تاریخ، فرهنگ و ساختارهای حقوقی متفاوت، خود یک خطای روش‌شناختی است. اقتصاد نهادی نیز تأکید می‌کند که نهادها باید در بستر خاص خود تحلیل شوند و تعمیم‌دادن الگوهای کشورهای اروپایی به جوامع اسلامی بدون تحلیل زمینه‌ها، نادرست است (Hodgson, 1998). افزون بر این، بسیاری از ادعاها درباره ناسازگاری فقه با حاکمیت قانون نیز بر

فهمی ناقص از نقش فقه در سامان اجتماعی مبتنی است؛ نقدهایی که گوودا (۲۰۱۳) بیان کرده در عمل قادر نیستند پیچیدگی‌های درونی مذاهب فقهی و تحول تاریخی آن‌ها را توضیح دهند. بخش مهمی از توان فقه در نقش نهادی خود، در قابلیت انطباق آن با مسائل نوظهور اقتصادی دیده می‌شود. نمونه‌ای روشن از این موضوع، تحول عقد مرابحه و کارکرد آن در تأمین مالی اسلامی است. مقاله نشان می‌دهد که چگونه مرابحه کلاسیک به واسطه نیازهای بازار مدرن به یک ابزار تأمین مالی تبدیل شده است و این فرایند با ترکیب عناصر وعده، بیع و انتقال مالکیت همراه بوده است (Cebeci, 2020). همچنین بحث قبض، ضمان و انتقال ریسک که در فقه سنتی با رویکردی کاملاً متفاوت بررسی می‌شد، امروز در پرتو تحولات حقوقی و الزامات بازار، شکل‌های جدیدی به خود گرفته است (Karıcı, 2018). این نمونه‌ها نشان می‌دهد که فقه نه یک نظام حقوقی خشک، بلکه نهادی پویا است که همواره در تعامل با واقعیت اجتماعی بازتفسیر می‌شود. در نتیجه، تحلیل فقه در پرتو اقتصاد نهادی، تصویری دقیق‌تر از کارکرد واقعی آن ارائه می‌کند. فقه، به‌عنوان نهادی اجتماعی، نقش تنظیم‌کننده دارد و همان‌طور که اقتصاد نهادی تأکید می‌کند، ارزش نهادها در توانایی آن‌ها برای کاهش تعارضات، تسهیل همکاری و ایجاد ثبات رفتاری است (Levent, 2018). بر همین اساس، فقه در تاریخ اسلامی توانسته است ساختارهای اقتصادی را سامان دهد و حتی در عصر جدید نیز، با بازخوانی اصول خود، ظرفیت تطبیق با سازوکارهای مالی نوین را دارد. بررسی جایگاه فقه در اقتصاد اسلامی، به‌ویژه با توجه به نظریه‌های نهادگرایانه، نشان می‌دهد که بسیاری از انتقادات نسبت به ناکارآمدی فقه ناشی از مقایسه‌های ساده‌انگارانه است نه تحلیل نهادی دقیق.

۳-۲ سازوکارهای عدالت اقتصادی: از نظریه به نهاد

اسلام برای تحقق عدالت اقتصادی تنها به توصیه‌های اخلاقی اکتفا نمی‌کند، بلکه ابزارهای نهادی طراحی کرده است. مهم‌ترین آن‌ها زکات است؛ ابزاری که جریان سرمایه را از طبقه متمکن به طبقات نیازمند منتقل می‌کند و گردش ثروت را تضمین می‌نماید. اسناینی می‌نویسد که زکات یک نظام بازتوزیع ساختاری است و نقشی فراتر از کمک خیریه دارد، زیرا با تقویت طبقات پایین، قدرت خرید عمومی و تقاضای کل اقتصاد افزایش می‌یابد (Isnaini & Ahmadiyono, 2025). همچنین وقف نیز نهادی پایدار برای تولید خدمات آموزشی، درمانی و اقتصادی در طول زمان است و در کشورهای اسلامی زیرساخت‌های مهم اجتماعی بر پایه وقف بنا شده‌اند (Malik, n.d). منع غرر و منع میسر نیز ارکان عدالت مبادله‌ای‌اند. ربا به دلیل تضمین سود بدون پذیرش ریسک، توازن

قراردادی را بر هم می‌زند و موجب تمرکز ثروت و استثمار می‌شود. غرر و میسر نیز به دلیل عدم شفافیت یا وابستگی به شانس، عدالت معاملاتی را نقض می‌کنند. در نتیجه، فقه اسلامی با ابزارهای تحریمی و ایجابی خود بازار را در جهت عدالت تنظیم می‌کند. چالش‌کنان در تحلیل تطبیقی نقش فقه در اقتصاد اسلامی بیان کرده است که شریعت با وجود ماهیت سنتی، با تحولات اقتصادی همساز بوده و ظرفیت بازتفسیر برای مواجهه با مسائل جدید را دارد (Çalışkan, 2022). از این منظر، عدالت اقتصادی نه اصل ایستا، بلکه چارچوبی پویاست که قابلیت تطبیق با مسائل جدید مانند پول اعتباری و تورم را دارد.

۳-۳ پیوند عدالت اقتصادی با مسئله ارزش پول و قدرت خرید

تحلیل عدالت اقتصادی زمانی اهمیت دوچندان پیدا می‌کند که پول از کالای دارای ارزش ذاتی به واحد اعتباری وابسته به قدرت خرید تبدیل می‌شود. در اقتصاد سنتی، پول معمولاً طلا و نقره بود و ارزش آن ثابت یا قابل سنجش بود، اما در اقتصاد مدرن، پول اعتباری ارزش ثابت ندارد و در معرض تورم است. کاهش ارزش پول به معنای کاهش قدرت خرید است و اگر دین پولی بر اساس عدد اسمی بازپرداخت شود، عدالت مبادله‌ای مختل می‌گردد. زیرا طلبکار مبلغ اسمی را بازمی‌گیرد اما ارزش واقعی آن برابر با زمان پرداخت نیست. در ادبیات اقتصاد اسلامی معاصر، این مسئله محل بحث است که موضوع دین پولی «عدد پول» است یا «ارزش پول». برخی فقهای قدیم به دلیل مثلی دانستن پول، بازپرداخت عدد اسمی را کافی می‌دانستند. اما با تحول ماهیت پول، بسیاری از پژوهشگران معاصر معتقد شده‌اند که پول مال قیمی است و موضوع دین، ارزش قدرت خرید است نه عدد (Çalışkan, 2022). در این صورت، عدالت اقتصادی ایجاب می‌کند که کاهش ارزش پول جبران شود. بر اساس مبانی فوق، عدالت اقتصادی در اسلام دارای منظومه‌ای منسجم است که مالکیت، توزیع ثروت و مبادلات را توأمان تنظیم می‌کند. اگر عدالت را به تعبیر مطهری «روح شریعت» بدانیم (مطهری، ۱۳۹۵)، می‌توان گفت نظام مالی اسلام طوری طراحی شده است که هم رشد اقتصادی ممکن باشد و هم شکاف طبقاتی و ظلم ساختاری پدید نیاید. زکات و وقف عدالت ساختاری را متوازن می‌کنند و قواعد منع ربا، منع غرر و منع ضرر عدالت مبادله‌ای را تضمین می‌نمایند. در مواجهه با مسئله جدیدی مانند تورم، این چارچوب نظری ظرفیت پاسخ‌گویی دارد. چون اگر کاهش ارزش پول منجر به انتقال ناعادلانه ثروت شود، اصل عدالت و قاعده لاضرر اقتضا می‌کند که بازپرداخت دین باید به ارزش واقعی انجام شود. بنابراین، نظریه عدالت اقتصادی مبنای نظری سازوکارهای

جبران کاهش ارزش پول را تشکیل می‌دهد و در بخش فقهی بعدی می‌توان نشان داد که چگونه این مبانی در استنباط حکم فقها درباره جبران قدرت خرید ظهور یافته است.

۴- جبران کاهش ارزش پول در عقد قرض در شرایط تورمی: تحول در

اندیشه فقه شیعه معاصر

قرض در فقه اسلامی اساساً ماهیتی احسانی دارد و غرض از آن رفع نیاز مالی و اعانه به مؤمن است. ربا در منابع شرعی به‌عنوان زیاده‌ی نامشروع معرفی شده و از جمله محرمات قطعی دین است. آیات متعدد قرآن این حکم را تثبیت کرده‌اند؛ از جمله آیه «أَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا» (بقره/۲۷۵) و «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً» (آل عمران/۱۲۹). روایات نیز در تأکید بر حرمت ربا صریح است؛ حدیث امام موسی بن جعفر (ع) در پاسخ به علی بن جعفر که هرگونه زیاده بر قرض را «ربا محض» دانسته است (حر عاملی، ۱۴۱۴هـ، ج ۱۲، ص ۴۳۷). اجماع فقها نیز حرمت ربا را از مسلمات فقه می‌شمارد؛ نجفی تصریح می‌کند حرمت ربا در حد ضروری دین است و منکر آن در معرض خروج از دین قرار می‌گیرد (نجفی، ۱۴۱۸هـ، ج ۱۲، ص ۴۵۴). بر این اساس، فقه کلاسیک هرگونه افزایش بر عین قرض را ممنوع می‌دانست و ادای دین را با بازگرداندن «مثل» مال ممکن می‌شمرد.

اما مسئله هنگامی پیچیده می‌شود که موضوع قرض نه طلا و نقره‌ی با ارزش ثابت، بلکه پول اعتباری دچار کاهش قدرت خرید باشد. در فقه سنتی ملاک در قرض «مثل» است و مثل در کالاهای مثلی، عین عددی است؛ ولی تغییر ماهیت پول در جهان جدید تردید ایجاد کرده که آیا اسکناس مثلی است یا قیمی. اگر پول قیمی تلقی شود، بازپرداخت اسمی بدون توجه به افت ارزش، ظلم به قرض‌دهنده است و ادای دین کامل محسوب نمی‌شود. برخی فقیهان متقدم فقه را بر مبنای پول کالایی تفسیر کرده‌اند، لذا اخذ مقدار بیشتر در قرض را مطلقاً مشمول حکم ربا دانسته‌اند. شهید ثانی، با تأکید بر منع زیاده، اساس قرض را احسان معرفی کرده و گرفتن افزوده را مخلّ عدالت می‌داند (شهید ثانی، ۱۴۱۴هـ، ج ۴، ص ۳۶۲). در نتیجه، دیدگاه نخست حکم می‌کند که کاهش ارزش پول، موضوع عقد نیست و قرض‌گیرنده تنها مکلف به پرداخت همان مبلغ اسمی است.

در برابر این رویکرد سنتی، گروهی از فقها و اندیشمندان معاصر با تکیه بر تغییر موضوع پول، به امکان جبران کاهش ارزش پول رأی داده‌اند. بنیان این تحلیل بر قواعد لاضرر، نفی حرج و اصل عدالت اقتصادی است. لاضرر حکم می‌کند که شارع رضایت به ضرر قابل پیشگیری نمی‌دهد. چنان‌که خوانساری بیان می‌کند، جبران نقصان به قصد حفظ

ارزش قرض مشروع است و اگر بازپرداخت مبلغ ثابت سبب خسارت واقعی شود، افزایش به منزله‌ی ربا نیست، بلکه جبران ضرر است (خوانساری، ۱۴۱۱ه، ج ۳، ص ۲۳۶). در همین راستا، برخی فقها تفاوت میان «زیاده ربوی» و «تعویض نقص ارزش» را مبنای تحلیل خود قرار داده‌اند؛ زیرا هدف از جبران، کسب سود اضافی نیست، بلکه جلوگیری از تلف ارزش مال است. این تفکیک در منابع روایی نیز ریشه دارد؛ روایت امام صادق (ع) درباره‌ی تضييع حق ديگران که آن را تضييع حق خدا می‌داند، زمینه‌ی اخلاقی این برداشت را تقویت می‌کند (کلینی، ۱۳۸۵ش، ج ۵، ص ۴۷۹). با این مبنا، افت ارزش پول همانند نقص در عین مال است و بازپرداخت عین ناقص، ادای دین نیست.

تعدد آرای فقها نشان می‌دهد که مسئله نه تعارض حکم شرعی، بلکه اختلاف در «تشخیص موضوع» است. امام خمینی (ره)، مرحوم فاضل لنکرانی و آیت‌الله سیستانی جبران کاهش ارزش پول را نوعی زیاده ربوی دانسته‌اند و بازپرداخت همان مبلغ اسمی را لازم می‌دانند. دلیل آنان تثبیت نظر بر مثلی بودن پول اعتباری و احسان‌محور بودن قرض است. در مقابل، آیت‌الله سبحانی راه‌حل را در سنجش بدهی با قیمت روز طلا مطرح کرده و ارزش واقعی را معتبر می‌داند. آیت‌الله نوری‌همدانی معتقد به لزوم بازنگری در دیون در شرایط تورم است. آیت‌الله بهجت مصالحه در تورم شدید را پیشنهاد کرده‌اند که نشانه‌ی انعطاف‌پذیری در مواجهه با واقعیت اقتصادی است. آیت‌الله مکارم شیرازی دیدگاهی تفصیلی دارد؛ جبران فقط زمانی لازم است که فاصله زمانی بازپرداخت طولانی و کاهش ارزش پول چشمگیر باشد، و در بازپرداخت‌های کوتاه‌مدت، ادای دین به همان مبلغ کافی است.

با این حال، فتوای جدید مقام معظم رهبری نقطه عطف مهمی در این روند است و می‌تواند مبنای بخش نتیجه‌گیری مقاله قرار گیرد. مطابق استفتاء رسمی دفتر رهبری، «طلبکار می‌تواند مقدار کاهش ارزش پول (تورم) را مطالبه کند مگر در مواردی که شرط شده باشد هر چند به نحو ارتکازی همان مبلغ پس داده شود.» (همشهری آنلاین، ۱۴۰۲). همچنین تأکید شده است که در نبود شرط توافقی، ملاک محاسبه‌ی تورم، نرخ اعلامی بانک مرکزی است و هدف، جلوگیری از زیان مقرض و حفظ عدالت است. این فتوا نشان می‌دهد که جبران کاهش ارزش پول نه تنها مشروع، بلکه واجب برای تحقق عدالت است، مشروط بر آنکه به صورت سودآوری ربوی درنیاید. این حکم فقهی معاصر، تحولی اساسی در تطبیق احکام سنتی با اقتصاد مدرن تلقی می‌شود؛ زیرا ماهیت پول

اعتباری را به عنوان مال با ارزش متغیر می‌پذیرد و موضوع قرض را از «عددیّت» به «اعتبار ارزش» منتقل می‌کند.

در این تحلیل روشن می‌شود که مسأله‌ی جبران کاهش ارزش پول یک اختلاف مبنایی درباره‌ی حکم نیست، بلکه نزاع بر سر تعیین موضوع و معیار «مثل» است. اگر مثل در قرض امروز «قدرت خرید» باشد، افزایش مبلغ صرفاً بازگرداندن معادل واقعی مال است و زیاده‌ی ربوی محسوب نمی‌شود. اما اگر مثل همان عدد اسکناس فهمیده شود، هر افزایش رباست. پذیرش نگاه ارزش‌محور، با اصول عدالت اجتماعی هماهنگ است و از تضييع حقوق جلوگیری می‌کند. به همین دلیل، می‌توان گفت که فقه شیعه در مواجهه با مسئله‌ی پول اعتباری در مسیر گذار به رویکردی منعطف‌تر قرار گرفته است؛ رویکردی که تلاش می‌کند بین حرمت ربا و ضرورت حفظ حقوق اقتصادی تعادل برقرار کند. فتوای اخیر رهبری به عنوان سند معتبر و قابل استناد، پشتوانه‌ی اجتهادی مهمی برای مدل‌های حقوقی جدید در قراردادهای قرض و سازوکارهای جبران قدرت خرید محسوب می‌شود.

۵- تورم، تعهدات پولی و عدالت اقتصادی در اندیشه اسلامی

تورم در اقتصاد معاصر فقط افزایش سطح عمومی قیمت‌ها نیست، بلکه نوعی جابه‌جایی پنهان ثروت است که بدون وقوع مبادله جدید، قدرت خرید گروهی از افراد را کاهش و قدرت خرید گروهی دیگر را افزایش می‌دهد. در تعهدات پولی، از جمله عقد قرض، این جابه‌جایی پنهان به معنای آن است که اگر سازوکار جبرانی پیش‌بینی نشود، ارزش واقعی دین در طول زمان کاهش یافته و قرض‌دهنده بخشی از حق خود را از دست می‌دهد، در حالی که قرض‌گیرنده بدون انجام عمل مولد اضافی منتفع می‌شود. در چارچوب عدالت اقتصادی اسلامی که بر اعطاء کل ذی حق حقه و نفی ظلم و تبعیض استوار است، چنین انتقالی نمی‌تواند امری خنثی تلقی شود.

در تحلیل اقتصاد توسعه، تورم مزمن به عنوان یکی از عوامل تشدیدکننده نابرابری و بی‌ثباتی اقتصادی شناخته می‌شود. تودارو و اسمیت توضیح می‌دهند که تورم بالا و پیش‌بینی‌ناپذیر موجب فرار از پول، کاهش پس‌اندازهای حقیقی و رشد رفتارهای سفته‌بازانه می‌شود و در نتیجه، کارکرد نظام مالی در تجهیز منابع به سوی سرمایه‌گذاری مولد تضعیف می‌گردد (Todaro & Smith, 2015). در چنین فضایی، کسانی که تعهد پولی ثابت دارند (از جمله بدهکاران) عملاً منتفع و کسانی که طلب پولی ثابت دارند (از جمله قرض‌دهندگان) متضرر می‌شوند. این وضعیت، به بیان چپرا، نوعی «بازتوزیع نامرئی

درآمد و ثروت» است که در آن، مکانیزم قیمت به جای تعادل، به ابزار انتقال بی ضابطه ارزش تبدیل می‌شود (Chapra, 1992).

چپرا در تحلیل عدالت اقتصادی اسلامی تأکید می‌کند که اقتصاد اسلامی تنها زمانی عادلانه است که مکانیزم‌های نهادی اجازه ندهند ثروت به صورت «دوله بین الاغنیاء» گردش یابد، یعنی ابزارهای ساختاری به شکلی عمل نکنند که سودهای نامشروع به صورت سیستماتیک به نفع طبقات برخوردار و به زیان طبقات متوسط و ضعیف جریان یابد (Chapra, 2016; Chapra, 1992). تورم مزمن، اگر بدون طراحی ابزارهای جبرانی در قراردادهای مالی رها شود، دقیقاً چنین کارکردی پیدا می‌کند: طبقات حقوق‌بگیر و کسانی که پس‌انداز نقدی دارند، در هر دوره تورمی بخشی از دارایی خود را از دست می‌دهند؛ در حالی که صاحبان دارایی‌های حقیقی (مسکن، زمین، طلا، ارز) نه تنها از تورم مصون‌اند بلکه اغلب از آن سود می‌برند. از این منظر، تورم بدون جبران، مکانیسمی ضدعدالت است. در اندیشه فقهی و کلامی معاصر شیعه، عدالت اقتصادی جایگاه محوری دارد. مطهری عدالت را «توازن حقوق و تکالیف در سطح فردی و اجتماعی» و نقض آن را نوعی ظلم ساختاری می‌داند که می‌تواند در قالب نهادها و قواعد حقوقی نیز رخ دهد (مطهری، ۱۳۹۵). اگر قاعده‌ای حقوقی به گونه‌ای طراحی شود که به صورت سیستماتیک منجر به زیان یک‌طرف و سود طرف دیگر شود، هرچند ظاهر آن عقد صحیح و رضایی باشد، از منظر عدالت پذیرفتنی نیست. از این زاویه، مسئله تورم در تعهدات پولی، نه صرفاً مشکل فنی اقتصاد، بلکه آزمون جدی نسبت میان فقه معاملات و عدالت اجتماعی است. اگر فقه یا قانون مدنی صرفاً بر بازپرداخت مبلغ اسمی بدون هیچ سازوکار تعدیل، اصرار ورزد، در شرایط تورمی شدید این حکم عملاً به زیان مستمر مقرضان و صاحبان طلب ثابت منجر خواهد شد.

در فقه معاملات کلاسیک، مفروض این بوده که پول، به‌ویژه پول کالایی (طلا و نقره)، ارزش نسبتاً ثابتی دارد و تورم ساختاری شدیدی وجود ندارد. به همین دلیل، تأکید بر بازپرداخت «مثل» در قرض، در عمل معادل حفظ قدرت خرید بوده است. اما با گذار از پول کالایی به پول اعتباری بدون پشتوانه‌ی ثابت، این مفروض فرو ریخته است. عابدیان با تحلیل تحولات تاریخی پول نشان می‌دهد که در اقتصاد جدید، اسکناس دیگر نماینده مستقیم مقدار معینی از فلز گران‌بها نیست، بلکه صرفاً نشانه اعتباری با قدرت خرید متغیر است و همین، پایه بحث قیمی بودن پول را تقویت می‌کند (عابدیان، ۱۳۹۹). اگر مالیت

پول اعتباری نه در ماده آن، بلکه در قدرت خرید آن باشد، کاهش محسوس قدرت خرید در واقع نقصان خود مال است، نه صرف تغییر عددی بی اثر.

در این چارچوب، بخشی از ادبیات فقهی جدید تلاش کرده است بین «زیاده ربوی» و «جبران واقعی ضرر» تفکیک بگذارد. هاشمی شاهرودی در بحث‌های فقه‌الاقتصاد خود تصریح می‌کند که اضافه‌طلبی بدون منشأ عقلایی و خارج از ضرورت جبران ضرر، مصداق ریاست، اما اگر افزایش مبلغ فقط به اندازه‌ای باشد که کاهش واقعی ارزش را جبران کند، می‌توان آن را در قالب قواعدی همچون لاضرر و عدالت توجیه کرد (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۴). این تحلیل در امتداد همان چیزی است که برخی اقتصاددانان اسلامی درباره تفاوت «بهره» و «تعدیل براساس شاخص» یا شاخص‌بندی گفته‌اند؛ یعنی حفظ ارزش در برابر تورم، نه کسب سود بر مبنای زمان. در حقوق موضوعه ایران نیز همین چالش قابل مشاهده است. عدل در تحلیل حقوق مدنی نشان می‌دهد که اتکای قانون به بازپرداخت مبلغ ثابت در تعهدات پولی، در شرایط تورمی، موجب تضییع حقوق طلبکاران و بی‌عدالتی قراردادی می‌شود (عدل، ۱۳۸۵). خانلری بهنمیری و محمدی در پژوهش خود درباره اصلاح قانون مدنی در مواجهه با تورم، استدلال می‌کنند که فقدان سازوکار رسمی برای جبران کاهش ارزش پول، امنیت حقوقی قراردادهای بلندمدت را تضعیف کرده و به افزایش دعاوی قضایی انجامیده است (خانلری بهنمیری و محمدی، ۱۴۰۲). پژوهشگران نیز با رویکردی اقتصادی نشان می‌دهد که در نظام‌های حقوقی پیشرفته، استفاده از شاخص‌های رسمی مانند شاخص قیمت مصرف‌کننده برای تعدیل دیون، نه تنها عدالت را تأمین کرده بلکه اختلافات و هزینه‌های دادرسی را کاهش داده است (پژویان، ۱۴۰۰). از منظر اقتصاد اسلامی، نقطه‌ی اتصال همه این بحث‌ها، مفهوم «عدالت در ارزش» است. چپرا در آثار خود درباره «چالش اقتصادی اسلام» و «آینده علم اقتصاد» بارها تأکید می‌کند که کارآمدی و عدالت باید همزمان تأمین شوند و اقتصاد اسلامی نمی‌تواند نسبت به پیامدهای توزیعی نهادهای مالی بی‌تفاوت باشد (Chapra, 1992; Chapra, 2016). اگر ساختار قراردادهای رایج باعث انتقال نامشروع ارزش از گروهی به گروه دیگر شود، اصلاح آن نه تنها مجاز، بلکه ضروری است. الغامل نیز در تحلیل انتقادی خود از عملکرد مالی اسلامی معاصر نشان می‌دهد که محدود شدن فقه به صورت‌گرایی حقوقی و بی‌توجهی به پیامدهای واقعی قراردادها، به نوعی «آربیتراژ حقوقی» می‌انجامد که ممکن است در ظاهر شرعی ولی در باطن غیرعادلانه باشد (El-Gamal, 2006). در مسئله تورم، اگر فقه تنها به منع صوری هرگونه افزایش عددی در قرض اکتفا کند و از پیامد واقعی کاهش ارزش پول

غفلت نماید، به همان مشکلی دچار می‌شود که الغامل هشدار می‌دهد: صورت شرعی، محتوا غیر عادلانه.

در برابر این خطر، برخی نویسندگان حقوقی و اقتصادی بر ضرورت بازخوانی مفاهیم سنتی در پرتو شرایط جدید تأکید کرده‌اند. مباحث مربوط به لاضرر، عدالت و وفای به عهد ظرفیت آن را دارند که بنیان نظری جبران کاهش ارزش پول را شکل دهند. قاعده لاضرر، همان‌گونه که فقها در ابواب گوناگون معاملات به کار گرفته‌اند، اجازه نمی‌دهد حکمی شرعی به گونه‌ای اجرا شود که ضرر نوعی یا شخصی قابل توجهی بر کسی تحمیل گردد. در تعهدات پولی بلندمدت، اگر عدم تعدیل منجر به ضرر عرفاً مهم برای مقرض شود، اجرای خشک قاعده بازپرداخت مبلغ اسمی با لاضرر تعارض پیدا می‌کند. از سوی دیگر، قاعده عدالت و ضرورت تناسب حقوق و تکالیف طرفین اقتضا می‌کند که تعهدات مالی، به گونه‌ای تنظیم شوند که هیچ‌یک از طرفین به واسطه تغییرات ساختاری اقتصاد، متحمل زیان ناعادلانه نشوند. اصل وفای به عهد نیز اگر با نگاه «وفای به ارزش عهد» و نه صرفاً «وفای به عدد» فهم شود، می‌تواند مبنای فقهی پذیرش سازوکارهای جبران باشد. (Nasrullah, 2024: 350-358) به این ترتیب، تحلیل اقتصادی و فقهی تورم نشان می‌دهد که مسئله جبران کاهش ارزش پول در عقد قرض، موضوعی حاشیه‌ای نیست، بلکه در قلب نسبت میان فقه معاملات و عدالت اقتصادی در دنیای معاصر قرار دارد. اگر عدالت را به معنای حفظ تعادل واقعی منافع طرفین و جلوگیری از انتقال پنهان ثروت بگیریم، پذیرش نوعی سازوکار جبران، نه رها کردن فقه، بلکه به کارگرفتن ظرفیت اجتهادی آن در مواجهه با موضوعات مستحدثه است. بحث‌های جدید در فقه شیعه درباره قیمی بودن پول، تمایز میان زیاده ربوی و جبران ضرر، و امکان شاخص‌بندی دیون یا ضمان ارزش واقعی، همه در جهت پاسخ‌گویی به همین چالش حرکت می‌کنند. در این میان، فتوای اخیر رهبری در جواز مطالبه کاهش ارزش پول بر اساس شاخص تورم، حلقه‌ای است که این تحلیل اقتصادی-فقهی را به سطح حکم عملی می‌آورد و امکان طراحی سازوکارهای حقوقی روشن برای جبران کاهش ارزش پول را فراهم می‌کند.

۶- راهکارهای فقهی جبران کاهش ارزش پول در فقه شیعه با تأکید بر

فتوای اخیر رهبری

مسئله جبران کاهش ارزش پول در فقه شیعه از ابتدای طرح آن در دهه‌های اخیر همیشه مسئله‌ای مناقشه‌برانگیز بوده است؛ زیرا از یک سو، حرمت ربا به عنوان یکی از قطعی‌ترین احکام شریعت، هرگونه افزایش مبلغ قرض را در نگاه نخست مشکوک جلوه می‌دهد، و از

سوی دیگر، تحولات بنیادین پول اعتباری و تورم‌های بالا عملاً موجب شده است که بازپرداخت مبلغ اسمی دین در بسیاری از موارد معادل ارزش واقعی آن در زمان قرض نباشد. فقه شیعه در مواجهه با این موضوع سه مسیر را طی کرده است: مسیر سنتی مبتنی بر مثلی بودن پول، مسیر احتیاطی بر منع مطلق زیاده، و مسیر اصلاحی که کوشیده است با استفاده از قواعدی مانند لاضرر، عدالت و تغییر موضوع، راهی برای جبران کاهش ارزش ارائه دهد. تحول اخیر فقه معاصر، به‌ویژه در فتوای جدید رهبر انقلاب، نقطه عطفی در این روند محسوب می‌شود و به تبیین همین تحول می‌پردازد.

در رویکرد سنتی فقهی، پول - به‌ویژه اسکناس در دوران اولیه - همچنان دارای ماهیت اعتباری هم‌سنگ با «مثل» تلقی می‌شد و بنابراین قرض باید با همان عدد اسمی بازپرداخت می‌گردید. برخی مراجع همچون امام خمینی و مرحوم آیت‌الله فاضل لنکرانی بر این نظر باقی ماندند که هرگونه افزایش در بازپرداخت، حتی به قصد جبران کاهش ارزش پول، داخل در عنوان رباست و قابل پذیرش نیست. این رویکرد به زمانه‌ای تعلق داشت که تورم غالباً محدود و قابل تحمل بود و موضوع فقدان بخش قابل توجهی از مالیت در اثر تورم، هنوز به مسئله‌ای اجتماعی و حقوقی تبدیل نشده بود. در همین چارچوب، آیت‌الله سیستانی نیز تا سال‌ها جبران کاهش ارزش پول را ربا می‌دانستند. مبنای این رویکرد، تأکید بر «ثبات معیار قرض» و پرهیز از شکستن حصار حرمت رباست.

با این حال، با گسترش پول اعتباری و وقوع تورم‌های مزمن در دهه‌های اخیر، بسیاری از فقهای معاصر با موضوعی مواجه شدند که در فقه سنتی به این شدت سابقه نداشت؛ در شرایطی که ارزش واقعی دین گاهی تا ده برابر سقوط می‌کند، بازپرداخت مبلغ اسمی عملاً به معنای تضییع حق قرض‌دهنده است. همین واقعیت زمینه‌ساز پیدایش رویکردهای اصلاحی در فقه شیعه را ایجاد کرد. آیت‌الله نوری همدانی در آثار خود تأکید می‌کنند که باید در دیون و دیات، در صورت تغییرات شدید اقتصادی، بازنگری شود. آیت‌الله سبحانی با تفکیک میان قرض و دین معاملاتی، پیشنهاد می‌کنند که معیار بازپرداخت در موارد حساس باید ارزش طلا باشد تا تورم باعث ظلم نشود. آیت‌الله مکارم شیرازی در تحلیل دقیق‌تری تصریح کرده‌اند که اگر تورم شدید و طولانی باشد و بازپرداخت دین پس از گذشت مدت قابل توجهی مانند یک سال انجام گیرد، جبران کاهش ارزش نه تنها مجاز، بلکه لازم است؛ زیرا پرداخت مبلغ ثابت موجب می‌شود دین واقعی ادا نشود و حقوق مقرض تضییع گردد. این دسته از فقها به‌جای تکیه بر ظاهر عددی مال، به «حقیقت مالیت» توجه کرده‌اند و آن را در قدرت خرید تعریف می‌کنند.

فتوای اخیر رهبر انقلاب نقطه اوج این تحول است؛ زیرا برخلاف بسیاری از فتواهای گذشته که صرفاً به بیان حکم می پرداختند، این فتوا مستقیماً مسئله تورم را به رسمیت شناخته و آن را در ارزیابی دین داخل کرده است. طبق این فتوا، طلبکار می تواند کاهش ارزش پول را مطالبه کند؛ مگر در مواردی که شرط شده - حتی به نحو ارتکازی - همان مبلغ ثابت پرداخت شود؛ مانند قرض الحسنه بانکی یا قرض های خاص مثل ودیعه های اجاره. این فتوا یک نکته بنیادی دارد: اصل، استحقاق طلبکار به ارزش واقعی دین است و عرف، مال را به قدرت خرید می شناسد، نه به عدد روی اسکناس. بنابراین اگر شرطی برخلاف آن نشده باشد، جبران کاهش ارزش پول داخل در حق طبیعی داین دانسته شده است. این رویکرد عملاً میان «زیاده ربوی» و «استیفای حق واقعی» تفکیک می گذارد؛ زیاده ربوی، سود در برابر زمان است، اما استیفای حق، بازگرداندن مال به ارزش واقعی اش است.

از منظر اصول فقه شیعه، این تحول قابل دفاع است. قاعده لاضرر اجازه نمی دهد حکم شرعی یا الزام قراردادی موجب ضرر عرفی بر طرفی شود. وقتی تورم موجب کاهش قابل توجه ارزش پول می شود، الزام به بازپرداخت مبلغ اسمی، ضرری آشکار است و بنابراین بر اساس این قاعده، اصل الزام تعدیل پذیر می گردد. همچنین قاعده عدالت که در آثار فقها به عنوان یکی از مقاصد شریعت مطرح شده، اقتضا دارد که روابط اقتصادی بر پایه تناسب واقعی شکل گیرد نه تناسب صوری. از سوی دیگر، نظریه «تغییر موضوع» نیز در اینجا نقش دارد: پول امروز همان پول دیروز نیست؛ از پول کالایی به پول اعتباری بدون پشتوانه تغییر یافته است و عرف، ارزش انتزاعی آن را ملاک می گیرد نه ماهیت مادی یا عددی آن. وقتی موضوع تغییر کند، حکم نیز در دایره موضوع جدید قابل بازخوانی است.

با این مبانی، راهکارهای فقهی جبران کاهش ارزش پول نه از طریق افزودن تیرهای متعدد، بلکه در قالب یک منظومه فکری منسجم قابل بیان است. مهم ترین راهکار، پذیرش معیار «ارزش واقعی» در بازپرداخت دین است، مگر در مواردی که شرط خلاف شده باشد. معیار ارزش واقعی می تواند شاخص رسمی بانک مرکزی، قیمت طلا یا هر معیار عرفی معتبر دیگری باشد. این همان چیزی است که فتوای اخیر رهبری به آن تصریح می کند: ملاک تورم اعلامی رسمی است، مگر اینکه طرفین توافق دیگری داشته باشند. در نتیجه، قرض دهنده نه از باب سود، بلکه از باب جلوگیری از ضرر، استحقاق دریافت ارزش واقعی دین را دارد. فقه شیعه با استفاده از قواعدی مانند لاضرر، عدالت و وفای به عهد، می تواند این رویکرد را پشتیبانی کند. راهکار دوم، استفاده از شرط ضمن عقد است؛ یعنی طرفین از ابتدا توافق کنند که بازپرداخت براساس شاخص تورم انجام شود. این شرط از نظر فقهی نافذ است، زیرا با حرمت

ربا تعارض ندارد. شرط ضمن عقد برای قراردادهای بلندمدت مانند وام‌های خانوادگی، معاملات قسطی و تعهدات مدت‌دار ابزار مهمی برای حفظ عدالت است. فتوای رهبری با اشاره به شرط ارتكازی نیز همین سازوکار را تأیید کرده است؛ یعنی اگر عرفاً طرفین می‌دانند که هدف قرض، بازگشت ارزش واقعی مال است، ولو بیان نشده باشد، همان شرط ارتكازی مؤثر است.

راهکار سوم، تعدیل قضایی است. اگر قرارداد فاقد شرط باشد و اختلاف میان طرفین ایجاد شود، قاضی می‌تواند براساس قاعده لاضرر و عدالت، مبلغ دین را تعدیل کند. این شیوه در بسیاری از نظام‌های حقوقی دنیا پذیرفته شده و در ایران نیز می‌تواند به‌عنوان سازوکاری حقوقی معتبر در فقه امامیه تقویت شود. فقهای که به ضرورت جلوگیری از ظلم اقتصادی معتقد هستند، این روش را قابل دفاع می‌دانند.

راهکار چهارم، مصالحه است. بسیاری از مراجع از جمله آیت‌الله بهجت، مصالحه را در شرایط تورم شدید توصیه کرده‌اند. مصالحه در فقه شیعه جایگاه مستقلی دارد و می‌تواند بدون ورود به عنوان ربا، اختلاف را بر اساس ارزش منصفانه حل کند. برآیند این مبانی و راهکارها، مجموعه‌ای سازگار با اصول فقه شیعه و نیازهای اقتصادی امروز را شکل می‌دهد. نقطه مرکزی این تحلیل آن است که جبران کاهش ارزش پول، نه کسب سود، بلکه جلوگیری از ظلم و تضییع حق است. فتوای جدید رهبری نیز دقیقاً در امتداد این جریان تحولی قرار دارد و با مشروع دانستن مطالبه کاهش ارزش پول، راه را برای بازطراحی سازوکارهای مالی منطبق با عدالت اقتصادی هموار کرده است. در نتیجه، فقه شیعه نه تنها ظرفیت نظری جبران کاهش ارزش را دارد، بلکه بر اساس مبانی خود، در شرایط تورمی شدید چنین جبرانی را لازم می‌داند.

۷- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

بحث جبران کاهش ارزش پول در شرایط تورمی، نقطه تلاقی سه حوزه است: نظریه عدالت اقتصادی در اسلام، نظام پولی معاصر، و فقه معاملات. تحلیل نظری نشان داد که در اقتصاد امروز، پول اعتباری فاقد ارزش ذاتی است و مالیت آن به قدرت خرید وابسته است. بنابراین، تورم نه تنها یک پدیده اقتصادی، بلکه یک مسأله عدالت‌محور است؛ زیرا کاهش ارزش پول می‌تواند بدون وقوع مبادله، انتقال پنهان ثروت ایجاد کند. چنین انتقالی با مبانی عدالت اسلامی ناسازگار است و از نگاه اندیشمندانی چون چپرا، خلاف هدف شریعت در جلوگیری از تمرکز ثروت و اکل مال به باطل است. در حوزه فقه معاملات نیز روشن شد که قواعد بنیادینی مانند لاضرر، عدالت، وفای به عهد و منع غرر ظرفیت آن را دارند که جبران کاهش ارزش پول را در شرایطی که کاهش قدرت خرید به حد ضرر عرفی برسد، توجیه

کنند. تفاوت میان «زیاده ربوی» و «جبران واقعی ضرر» در آثار فقهی و اقتصادی کاملاً پذیرفته شده و بسیاری از فقها، به‌ویژه در دهه‌های اخیر، با اتکا بر تحول موضوع پول و شدت تورم، امکان جبران کاهش ارزش را در قالب شرط ضمن عقد، مصالحه یا سازوکارهای عرفی معتبر دانسته‌اند. افزون بر این، فتوای اخیر رهبری درباره امکان مطالبه کاهش ارزش پول بر اساس شاخص رسمی، این برداشت اجتهادی را تثبیت کرده و آن را از سطح نظری به سطح حکم عملی رسانده است. از منظر اقتصادی و حقوقی نیز روشن شد که تداوم بازپرداخت اسمی دیون در شرایط تورمی، نه تنها به نفع بدهکار و به زیان طلبکار است، بلکه پیامدهای کلان منفی نظیر کاهش اعتماد اجتماعی، تضعیف قرض الحسنه، تشویق به رفتارهای سفته‌بازانه و بی‌ثباتی در نظام مالی دارد. نظام‌های حقوقی پیشرفته برای رفع این مشکل از سازوکارهای شاخص‌بندی، شرط ضمن عقد، تعدیل قضایی و تبدیل دین به معادل ارزش استفاده کرده‌اند، و این سازوکارها نه تنها با عدالت سازگار است، بلکه کارآمدی اقتصادی را نیز تقویت می‌کند. بر پایه این یافته‌ها، مدل پیشنهادی مقاله نیز ترکیبی از سه سطح است: شرط ضمن عقد در قراردادهای جدید، تعدیل قضایی یا مصالحه در قراردادهای قدیمی، و شاخص‌بندی قانونی در تعهدات بلندمدت. این مدل هم با اصول فقهی سازگار است، هم با نظریه عدالت اسلامی هماهنگ، و هم به کارآمدی و شفافیت نظام مالی کمک می‌کند. در نهایت، می‌توان گفت مسئله جبران کاهش ارزش پول نه تغییر حکم شرعی قرض، بلکه تغییر موضوع آن است؛ یعنی از زمانی که پول از کالای مثلی به اعتبار قیمی با ارزش متغیر تبدیل شد، مقتضای عدالت و قواعد عام فقهی آن است که ادای دین بر اساس ارزش واقعی صورت گیرد، نه صرفاً عدد اسمی. بنابراین، جبران کاهش ارزش پول در شرایط تورمی، نه تنها مجاز بلکه از الزامات عدالت اقتصادی و اجتهاد کارآمد در دوران معاصر به شمار می‌رود.

استناد به این مقاله: بهاروندی، امین، حزه زاده، محمود. (۱۴۰۴). عدالت اقتصادی در شرایط تورمی: بررسی فقهی-اجتماعی سازوکارهای جبران کاهش ارزش پول، فصلنامه علمی رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۹(۷۳)، ۷۳-۹۶

The Islamic Revolution Approach Quarterly is licensed under a
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

منابع و مآخذ:

۱. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴هـ)، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت (ع).
  ۲. نجفی، محمد حسن (۱۴۱۸هـ)، صاحب جواهر کلام، بیروت: دارالحیا التراث العربی.
  ۳. مطهری، سیدمرتضی (۱۳۹۵)، فقه و حقوق، تهران: انتشارات صدرا.
  ۴. خوانساری، احمد (۱۴۱۱هـ)، جامع المدارک فی شرح المختصر النافع، تهران: نشر صدوق.
  ۵. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۵)، اصول کافی، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی.
  ۶. عابدیان، میرحسین (۱۳۹۹)، عوامل موثر در تغییر حکم، فصلنامه متین. سال اول، شماره ۱۵.
  ۷. عدل، مصطفی (۱۳۸۵)، حقوق مدنی، انتشارات طه، قزوین.
  ۸. خانلری بهنمیری، حسین و محمدی، سام (۱۴۰۲)، ماهیت پول و جواز جریان کاهش ارزش پول (با تأکید بر موضوع ضمان درک). مجله علمی پژوهشهای فقهی " دوره ۱۹، شماره ۴.
  ۹. پژویان، جمشید (۱۴۰۰)، پول، ارز و بانکداری، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
  ۱۰. خبرگزاری همشهری آنلاین. (۱۴۰۲). پاسخ دفتر حضرت آیت الله خامنه‌ای به یک استفتاء درباره چگونگی پس دادن قرض بسا وجود تورم در کشور. بازیابی شده از <https://www.hamshahrionline.ir/news/97159>
9/%D9%82%D8%B1%D8%B6-%D8%B1%D8%A7-%D8%A8%D8%A7%DB%8C%D8%AF
  - Çalışkan, M. B. (2022). A Comparative Analysis of the Role of Fiqh in Islamic Finance. *International Journal of Islamic Economics & Finance Studies*, 8(2).
  - Chapra, M. U. (1992). Islam and the economic challenge (No. 17). *International Institute of Islamic Thought (IIIT)*.
  - Chapra, M. U. (2016). *The future of economics: An Islamic perspective* (Vol. 21). Kube Publishing Ltd.
  - El-Gamal, M. A. (2006). *Islamic finance: Law, economics, and practice*. Cambridge University Press.
  - Financial Trade Business Transactions. (n.d.). *Financial trade business transactions* (Vol. 1). Retrieved from <https://ia903400.us.archive.org/25/items/islamic-english-books-collection/Financial%20Trade%20business%20transactions%20Vol%201.pdf>
- Hodgson, G. M. (1998). The Approach of Institutional Economics. *Journal of Economic Literature*, 36(1), 166–192.
- Isnaini, M., Is' adi, M., & Ahmadiono, A. (2025). Economic Justice in the Perspective of Sharia: Solutions to Facing Social Inequality. *Journal of Islamic Economy*, 2(1), 63-73.
- Kapıcı, N. (2018). Katılım Bankalarının Murabaha İşlemlerinde Malın Kabzı Meselesinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 4(2).
- Levent, A. (2018). Kurumlar ve İktisadi Gelişme: Timur Kuran'ın İslam Ekonomisi Yaklaşımının Metodolojik Analizi. *Journal of Humanity and Society (İnsan & Toplum Dergisi)*, 1–22. doi:10.12658/M0288
- Malik, B. A. (n.d.). Philosophy of economic justice in Islam and its implications on Islamic banking and finance industry. *International ILEM Summer School / Social Justice and Poverty in Muslim World*. Retrieved from <https://isamveri.org/pdfdrf/G00315/MALIKB A.pdf>
- Nasrullah, M. (2024). Implementation of Fiqh Rules in Economic Transactions in Islamic Financial Institutions: A Literature Review Study. *Demak Univers. J. Islam Sharia*, 2(3), 347-360.
- Şenalp, M. G. (2007). Dünden Bugüne Kurumsal İktisat. E. Özveren (Ed.), *Kurumsal İktisat in* (1. bs., ss. 45–92). Ankara: İmge Kitabevi.
- Suckiel, E. K. (2003). *William James'in Pragmatik Felsefesi*. İstanbul: Paradigma.
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2015). *Economic development* (12th editi). Essex Pearson Education Limited.
- Uusmani, M. T., & Taqī 'Usmānī, M. (2002). *An introduction to Islamic finance* (Vol. 20). Brill.

References [In Persian]

Al-Hurr al-Amili, Muhammad ibn Hasan. (1414 AH). *Wasa'il al-Shi'a*. Qom: Mu'assasat

- Sharia: Solutions to Facing Social Inequality. *Journal of Islamic Economy*, 2(1), 63–73.
- Kapıcı, N. (2018). Evaluation of the Issue of Possession of Goods in Murabaha Transactions of Participation Banks from the Perspective of Islamic Law. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies*, 4(2).
- Levent, A. (2018). Institutions and Economic Development: A Methodological Analysis of Timur Kuran's Approach to Islamic Economics. *Journal of Humanity and Society*, 1–22. <https://doi.org/10.12658/M0288>
- Malik, B. A. (n.d.). Philosophy of Economic Justice in Islam and Its Implications on Islamic Banking and Finance Industry. *International ILEM Summer School / Social Justice and Poverty in Muslim World*. Retrieved from <https://isamveri.org/pdfdr/g00315/MALIKB A.pdf>
- Nasrullah, M. (2024). Implementation of Fiqh Rules in Economic Transactions in Islamic Financial Institutions: A Literature Review Study. *Demak Univers. Journal of Islamic Sharia*, 2(3), 347–360.
- Şenalp, M. G. (2007). From Past to Present Institutional Economics. In E. Özveren (Ed.), *Kurumsal İktisat* (pp. 45–92). Ankara: İmge Kitabevi.
- Suckiel, E. K. (2003). William James'in Pragmatik Felsefesi [The Pragmatic Philosophy of William James]. Istanbul: Paradigma.
- Todaro, M. P., & Smith, S. C. (2015). *Economic Development* (12th ed.). Essex: Pearson Education Limited.
- Usmani, M. T., & Taqi Usmani, M. (2002). *An Introduction to Islamic Finance* (Vol. 20). Brill.
- Al al-Bayt. {In Persian}
- Najafi, Muhammad Hasan. (1418 AH). *Jawahir al-Kalam*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-'Arabi. {In Persian}
- Motahari, Morteza. (1395). *Fiqh va Hoquq* [Jurisprudence and Law]. Tehran: Sadra Publications. {In Persian}
- Khansari, Ahmad. (1411 AH). *Jami' al-Madarik fi Sharh al-Mukhtasar al-Nafi'*. Tehran: Nashr-e Saduq. {In Persian}
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1385). *Usul al-Kafi*. Tehran: Ketabforushi-ye Elmiyeh Eslamiyeh. {In Persian}
- Abedian, Mir Hossein. (1399). Factors Affecting the Change of Rulings. *Matin Quarterly*, 1(15). {In Persian}
- Adl, Mostafa. (1385). *Hoquq-e Madani* [Civil Law]. Qazvin: Taha Publications. {In Persian}
- Khanlari Behnamiri, Hossein, & Mohammadi, Sam. (1402). The Nature of Money and the Permissibility of Compensating Monetary Depreciation (With Emphasis on the Subject of Warranty of Defect). *Journal of Jurisprudential Research*, 19(4). {In Persian}
- Pazhouyan, Jamshid. (1400). *Pul, Arz va Bankdari* [Money, Currency and Banking]. Tehran: Payam Noor University Press. {In Persian}
- Hamshahri Online News Agency. (1402). Response of the Office of Ayatollah Khamenei to an Inquiry Regarding Loan Repayment Under Inflationary Conditions. Retrieved from <https://www.hamshahronline.ir/news/971599/> {In Persian}
- Çalışkan, M. B. (2022). A Comparative Analysis of the Role of Fiqh in Islamic Finance. *International Journal of Islamic Economics & Finance Studies*, 8(2).
- Chapra, M. U. (1992). Islam and the Economic Challenge (No. 17). *International Institute of Islamic Thought* (IIIT).
- Chapra, M. U. (2016). *The Future of Economics: An Islamic Perspective* (Vol. 21). Kube Publishing Ltd.
- El-Gamal, M. A. (2006). *Islamic Finance: Law, Economics, and Practice*. Cambridge University Press.
- Financial Trade Business Transactions. (n.d.). *Financial Trade Business Transactions* (Vol. 1). Retrieved from <https://ia903400.us.archive.org/25/items/islamic-english-books-collection/Financial%20Trade%20business%20transactions%20Vol%201.pdf>
- Hodgson, G. M. (1998). The Approach of Institutional Economics. *Journal of Economic Literature*, 36(1), 166–192.
- Isnaini, M., Is'adi, M., & Ahmadiyono, A. (2025). Economic Justice in the Perspective of